

UOT 343.1

HƏRBİ ƏDLİYYƏ ORQANLARININ PROSESSUAL-HÜQUQİ STATUSU

C.H.ƏZİZOV

Bakı Dövlət Universiteti
ceyhundmx@gmail.com

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələri birinci instansiya məhkəmələri kimi Azərbaycan məhkəmə sistemində daxildir. Hərbi məhkəmələr, həmçinin məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı materialları da nəzərdən keçirirlər. Hər bir hərbi məhkəməyə yalnız onun yurisdiksiyasında baş vermiş cinayətlərlə bağlı işlər və digər materiallar aiddir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmələrin prosesual və hüquqi statusu təhlil edilir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, hərbi məhkəmələr, modellər, funksiyalar, yurisdiksiya, prosesual status, təhlil.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin təcrübəsində mövcud olan hərbi cinayət ədliyyəsi modellərinin ümumiləşdirilməsi belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, cinayət prosesini həyata keçirmək səlahiyyəti olan hərbi məhkəmə modellərini üç əsas qrupda birləşdirmək olar.

Birinci qrupa aid edilə biləcək hərbi məhkəmə modeli həm müharibə, həm də sülh dövründə fəaliyyət göstərən, daimi və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti orqanları kimi fəaliyyət göstərən hərbi məhkəmələri özündə birləşdirir. Rusiya Federasiyası, Böyük Britaniya, Danimarka, İspaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, İsveçrə kimi dövlətlərdə məhz hərbi məhkəmələrin bu modeli tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında da hərbi məhkəmələr bu model əsasında təşkil edilmişdir.

İkinci qrupa aid edilə biləcək dövlətlərdə cinayət prosesini həyata keçirmək səlahiyyətlərinə malik olan hərbi məhkəmələrin fəaliyyəti müharibə müddəti ilə məhdudlaşır. Sülh dövründə belə məhkəmələr yalnız xaricdə dislokasiya olunmuş qoşunların nəzdində yaradılır. Sülh dövründə bu ölkələrdə hərbi qulluqçular barədə cinayət işlərinə ümumi məhkəmələrdə baxılır. Almaniya, Avstriya, Portuqaliya, İsveç, Yaponiya və s. kimi dövlətlərdə hərbi məhkəmələrin məhz bu modeli tətbiq edilir. Məsələn, Alman Konstitusiyasına əsasən, Federasiya Silahlı Qüvvələr üçün federal məhkəmələr qismində hərbi cinayət

məhkəmələri yarada bilər və həmin məhkəmələr yalnız müharibə baş verdiyi təqdirdə, habelə digər dövlətin ərazisində və ya (ölkə hüdüdlərindən kənarında) hərbi gəmi göyertəsində silahlı qüvvələrə cəlb olunmuş şəxslər barədə cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər.

Üçüncü qrupa aid edilə biləcək dövlətlərdə hərbi məhkəmələrə münasibətdə sülh dövründə qarışıq yurisdiksiya qüvvədə olur. Bura Fransa, Niderland Krallığı, Norveç, Finlandiya, Macarıstan və Bolqarıstanı, habelə ümumi məhkəmələrin nəzdində daimi surətdə ixtisaslaşmış hərbi "struktur"ın (palatalar, şöbələr, şuralar, ofislər) fəaliyyət göstərdiyi digər ölkələri aid etmək olar. Bu cür "struktur"ın heyəti adətən hüquqşünas zabitlərdən və ya qarışıq tərkibdə işçilərdən (yəni hərbi və mülki hakimlərdən) ibarət olur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hərbi məhkəmələr "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 19-cu maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan və Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini həyata keçirən, AR CPM-in 66-cı maddəsinə əsasən isə, həmçinin cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən məhkəmələrə aiddir. Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işlərinə, habelə inzibati xətalar haqqında işlərə baxır. Hərbi məhkəmələr cinayət işlərinə baxarkən cinayət-prosessual fəaliyyəti (cinayət-prosessual funksiyaları) həyata keçirirlər. Bununla belə, hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyəti onların cinayət işləri ilə əlaqədar həyata keçirdikləri yeganə fəaliyyət deyildir. Belə ki, hərbi məhkəmələr, həmçinin baxdıqları cinayət işləri ilə əlaqədar olan məhkəmə statistikasını təhlil edir, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili vəziyyətini, məhkəmə təcrübəsini öyrənir və ümumiləşdirir, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri də həyata keçirirlər.

Hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual aidiyyəti məsələləri AR CPM-in 68-ci maddəsi ilə tənzim edilir. Həmin maddənin tələblərinə əsasən, hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərirlər; onlar müharibə və hərbi xidmət əleyhinə olan böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə baxırlar. Göstərilən cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində iş də hərbi məhkəmə tərəfindən baxılır. Bundan başqa, hərbi məhkəmələr məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara da baxırlar. Hər bir hərbi məhkəməyə yalnız məhkəmənin yurisdiksiyasında baş vermiş cinayətlərlə bağlı işlər və digər materiallar aiddir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, AR CPM-in 74.6-cı maddəsinə əsasən, cinayət işlərindən biri hərbi məhkəməyə, digəri isə rayon (şəhər) məhkəməsinə, yaxud ağır cinayətlər məhkəməsinə aid olan bir icraatda birləşdirilmiş cinayət işlərinə hərbi məhkəmədə baxılır.

Azərbaycan Respublikasında hazırda Bakı Hərbi Məhkəməsi, Cəlilabad Hərbi Məhkəməsi, Füzuli Hərbi Məhkəməsi, Gəncə Hərbi Məhkəməsi, Tərtər

Hərbi Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi Məhkəməsi fəaliyyət göstərir.

Bakı Hərbi Məhkəməsi 1992-ci ilin avqust ayında yaradılıb. 1992-ci ildən 1997-ci il iyun ayının 10-dək Bakı Qarnizonu Hərbi Tribunalı adı altında fəaliyyət göstərmiş və həmin tarixdə qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi nəticəsində qarnizon hərbi tribunalları hərbi məhkəmələr adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2017-ci il 11 aprel tarixli 2 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası apellyasiya, ağır cinayətlər, hərbi və inzibati-iqtisadi məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası”na əsasən, Bakı Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Bakı şəhərinin Binəqədi, Xətai, Xəzər, Qaradağ, Nərimanov, Nəsimi, Nizami, Pirallahı, Sabunçu, Səbail, Süraxanı, Yasamal rayonları, Abşeron rayonu, Xaçmaz rayonu, Xızı rayonu, Qobustan rayonu, Quba rayonu, Qusar rayonu, Siyəzən rayonu, Sumqayıt şəhəri, Şabran rayonu, Şamaxı rayonu və Şuşa rayonu kimi ərazi vahidləri aiddir.

Cəlilabad Hərbi Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən 1 yanvar 2011-ci ildən yaradılmışdır. Onun yurisdiksiyasına Astara, Biləsuvar, Cəlilabad, Hacıqabul, Lerik, Lənkəran, Masallı, Neftçala, Salyan, Yardımlı rayonları və Şirvan şəhəri kimi ərazi vahidləri aiddir.

1992-ci ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 266 sayılı qərarı ilə respublikanın Ağdam, Gəncə, Lənkəran, Naxçıvan və Füzuli bölgələrində hərbi tribunalların təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Həmin ilin sentyabr ayından Füzuli Qarnizonu Hərbi Tribunalı praktik olaraq fəaliyyətə başlamışdı. Bu məhkəmə orqanı 1994-cü ildən Füzuli və Qubadlı qarnizonları hərbi tribunaltı. 1997-ci ilin iyun ayından Füzuli-Qubadlı Hərbi Məhkəməsi, 2010-cu ildən isə Füzuli Hərbi Məhkəməsi kimi fəaliyyətdədir. Hazırda Füzuli Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Beyləqan, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, İmişli, Qubadlı, Laçın, Saatlı, Sabirabad və Zəngilan rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Gəncə Hərbi Məhkəməsi 1992-ci ildə yaradılmış və 2000-ci ilədək Gəncə Qarnizonu Hərbi Tribunalı adı altında fəaliyyət göstərmişdir. 2000-ci ildən bu günədək Gəncə Hərbi Məhkəməsi adı altında fəaliyyətini davam etdirir. Gəncə Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid olan ərazi vahidləri aşağıdakılardır: Gəncə şəhərinin Kəpəz və Nizami rayonları, Xankəndi şəhəri, Mingəçevir şəhəri, Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Xocalı, Kəlbəcər, Qazax, Samux, Şəmkir və Tovuz rayonları.

Tərtər Qarnizonu Hərbi Tribunalı ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2 fevral 1993-cü il tarixli, 496 sayılı Qərarı ilə birinci instansiya məhkəməsi kimi təsis edilmişdir. Hazırda Tərtər Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Ağcabədi, Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Balakən, Bərdə, Goranboy, Göyçay, İsmayilli, Kürdəmir, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki, Tərtər, Ucar, Yevlax, Zaqatala və Zərdab rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsi Naxçıvan MR paytaxtı Naxçıvan şə-

hərində təşkil edilmişdir və onun yurisdiksiyası Naxçıvan MR-in bütün ərazisinə şamil edilir. Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsi, daha doğrusu, Naxçıvan Qarnizonunun Hərbi Tribunalı ilk dəfə 27 may 1992-ci il tarixində, o zaman qüvvədə olan, “Hərbi tribunallar haqqında” Qanuna əsasən yaradılmışdır. Naxçıvan Qarnizonunun Hərbi Tribunalı 1 iyun 2000-ci ildən etibarən Naxçıvan Muxtar Respublikası Hərbi Məhkəməsi adı altında fəaliyyət göstərir. Bu məhkəmə 2007-ci ilin iyun ayınadək birinci instansiya məhkəməsi qismində işlərə baxmaq səlahiyyətinə malik idi. 2007-ci il iyun ayının 16-dan etibarən isə Azərbaycan Respublikasının Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasını Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikası Hərbi Məhkəməsi həyata keçirməyə başladı. Nəhayət, “Azərbaycan Respublikası apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin, ağır cinayətlər məhkəmələrinin, inzibati-iqtisadi məhkəmələrinin və hərbi məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən, Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyası müəyyən edildi. Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin əsas cinayət-prosessual funksiyası işin mahiyyəti üzrə həll edilməsi funksiyasıdır. İşin mahiyyəti üzrə həll edilməsi dedikdə, cinayət işinə və ya cinayət təqibi üzrə digər materiallara məhkəmədə mahiyyəti üzrə baxılması və baxış nəticəsində müvafiq hökmün və ya digər yekun məhkəmə qərarının çıxarılması başa düşülür. Bu funksiyanın müstəsna subyekti məhkəmələrdir. Yalnız məhkəmə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsi təqsirli bilib cinayət cəzasına məhkum edə bilər. Məhkəmənin hökmü olmadan və qanun əsas götürülmədən heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli sayıla bilməz və cinayət cəzasına məhkum oluna bilməz. Məhkəmədə hansı növ hökmün, yəni ittiham, yaxud bəraət hökmünün, eləcə də digər yekun məhkəmə qərarının çıxarılmasından asılı olmayaraq, iş mahiyyəti üzrə həll edilmiş hesab edilir. Başqa sözlə, çəkişmə prinsipi rəhbər tutularaq, qeyd ediləndir ki, məhkəmə tərəfindən ittiham hökmünün çıxarılması ittiham funksiyası kimi, bəraət hökmünün çıxarılması isə müdafiə funksiyası kimi qiymətləndirilməməlidir. Bəzən, hakimin (məhkəmənin) prosesual hüquqları cinayət prosesinin tərəflərinin məxsus olduğu hüquqlarla, xüsusilə də, sübutetmə fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sıra hüquqlarla eyni və ya oxşar ola bilər, lakin bu hal da məhkəməni həmin tərəflərin həyata keçirdiyi prosesual funksiyanın subyektinə çevirmir (10, 20; 12, 184). Milli hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, bu funksiya müəyyən mənada həm də təhqiqat orqanı, müstəntiq və prokuror tərəfindən (ibtidai istintaq mərhələsində) həyata keçirilir. Məsələn, cinayət işini başlamağı rədd etmək, qanuni əsaslar üzrə cinayət işinin xitam edilməsi və s. (2, 18). Lakin bütün bunlarla bərabər işin mahiyyətə qəti və son həlli məhkəməyə aiddir (1, 18).

Hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin digər əsas cinayət-proses-

sual funksiyası da məhkəmə nəzarəti funksiyası hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “AR CPM-in təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü abzaslarının müddələrinin şərh edilməsi haqqında” 6 yanvar 2004-cü il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, yeni CPM-in müddələrinə müvafiq olaraq cinayət prosesində şəxsin hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan bütün məsələlər, o cümlədən həbsin tətbiqi və həbsdə saxlanılma ilə bağlı məsələlər məhkəmə nəzarəti qaydasında həll edilir. Həmin Qərarla sərgilənən hüquqi mövqə bundan ibarətdir ki, məhkəmə nəzarəti bu və ya digər ölçüdə məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin bütün formalarında mövcud olsa da, məhkəmə nəzarətinin məhz ibtidai istintaq mərhələsində həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, təkcə cinayət təqibi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) və ya qərarlarından verilən şikayətlərə baxılması formasında deyil, həmçinin vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi və ya məcburi istintaq hərəkətlərinin, yaxud əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinin razılaşdırılması formalarında da həyata keçirilir. Məhkəmə nəzarəti ideyasının mahiyyəti əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: ibtidai istintaq mərhələsində insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılması zamanı qanunçuluğa nəzarətin cinayət prosesində tərəflərdən asılı olmayan hakimiyyət orqanı kimi məhz məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi; cinayət prosesində dövlət orqanlarının funksiyalarının dəqiq bölüşdürülməsi (cinayət təqibi orqanı cinayətlərin ibtidai araşdırmasını aparır və zərurət yarandıqda təqsirləndirilən şəxsin həbs edilməsi məsələsinə dair təşəbbüslə çıxış edir, məhkəmə isə müəyyən edilmiş proseduraya müvafiq olaraq hər hansı şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama baxır və ibtidai istintaqın gedişində insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılmasına dair qərar çıxarır); konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılması təhlükəsinə məruz qalan hər kəsin məhkəmə müdafiəsi hüququndan tez və tam istifadə etmək hüququnun təmin edilməsi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun digər bir Qərarında isə, yəni “AR CPM-in 449.2.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 5 avqust 2009-cu il tarixli Qərarında göstərilir ki, CPM-də xüsusi icraatlar sırasında məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə dair icraat da mövcuddur və bu xüsusi icraat cinayət-prosessual qanunvericiliyi üçün tamamilə yeni olan məhkəməyə şikayət vermək institutundan ibarətdir. Bu institut hüquq və azadlıqların pozulmasına dair məlumatlar olduğu halda cinayət təqibini həyata keçirən (əməliyyat-axtarış, təhqiqat, istintaq, prokurorluq) orqanların vəzifəli şəxslərinin hərəkət və qərarlarının qanuniliyi üzərində məhkəmə nəzarətini işə salır. Məhkəmə nəzarəti icraatında məhkəmə əsasən iki vəzifə icra edir: cinayət təqibi üzrə müvəkkil edilmiş orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən edilən ayrı-ayrı hərəkətlərin və qəbul

olunan qərarların qanuniliyinin təmin olunması; cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının qorunması (əsassız və qanunsuz məhdudlaşdırılmasının istisna edilməsi, hüquqların pozulmasına son qoyulması və pozulmuş hüquqların bərpası).

Hesab edirik ki, hərbi ədliyyə orqanlarının prosessual-hüquqi statusundan bəhs edərək hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyətinin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunmamaq mümkündür deyildir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasında bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 №-li Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, onlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar. Bunun ardınca, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 №-li Qərarında beynəlxalq hüququn səmərəliliyinin, beynəlxalq müqavilələrin müddələrinin həyata keçirilməsinin və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmasının dövlət daxilində həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən asılı olması xüsusi vurğulanmış və qeyd edilmişdir ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış müqavilələrdə dövlətlərin üzərlərinə götürdüyü öhdəliklər iştirakçı dövlətlərə deyil, onların yurisdiksiyası altında olan insanlara ünvanlanmaqla, ayrı-ayrı fərdlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş olur. Ümumiyyətlə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının ratifikasiyasından sonra Konvensiyanın bütün digər maddələri ilə yanaşı, “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ”nu təsbit edən 6-cı maddəsi də Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti üçün birbaşa istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi hər kəs üçün onun işinin “qanun əsasında yaradılmış”, “müstəqil” və “qərəzsiz” məhkəmə tərəfindən araşdırılması hüququna təminat verir. *Zand Avstriyaya qarşı* iş üzrə Komissiya qərara almışdır ki, məhkəmələrin “qanun əsasında yaradılmış” məhkəmələr olmasını tələb edən 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məqsədi ondan ibarətdir ki, demokratik cəmiyyətdə məhkəmələrin təşkili icra hakimiyyətindən asılı olmasın və parlamentin qəbul etdiyi qanunlarla tənzimlənsin. Lakin bu, o demək deyildir ki, məhkəmələrin təşkili məsələsində icra hakimiyyətinin normativ aktlarının qəbulu yolverilməzdir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci maddəsi tələb etmir ki, qanunvericilik orqanı bu sahədə hər bir məsələni parlament aktı və

sitəsilə ətraflı tənzimləsin, əgər qanunvericilik orqanı ən azı məhkəmə sisteminin təşkilati strukturunu müəyyən edirsə, bu, kifayətdir. Avropa Məhkəməsi *LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarında göstərmişdir ki, məhkəmə üzvlərinin icra hakimiyyəti tərəfindən təyin edilməsi faktı özü-özlüyündə Konvensiyanın pozulması demək deyildir (7). Azərbaycan Respublikasının təcrübəsində hərbi məhkəmələrin məhkəmə sistemindəki yeri “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Həmin Qanun Milli Məclis – Parlament tərəfindən qəbul edilmişdir və o, Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Konstitusiyada təsbit olunmuş müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaratmağa yönəlmişdir. Həmin Qanunun 31-34-1-ci maddələri hərbi məhkəmə və onun səlahiyyətləri, hərbi məhkəmənin təşkili, hərbi məhkəmənin tərkibi, hərbi məhkəmə sədrinin və hərbi məhkəmə sədrinin müavininin səlahiyyətləri kimi məsələləri tənzim edir. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasında hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin təşkilati, struktur və yurisdiksiya məsələləri parlament aktı – qanun vasitəsilə müəyyən edilir ki, bu da, özü-özlüyündə kifayət edir ki, Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələri Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi kontekstindən “məhkəmələrin qanun əsasında yaradılmış” olması kriteriyasına tam cavab verən hesab edilsin.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi kontekstindən “məhkəmələrin müstəqilliyi” belə başa düşülür ki, məhkəmə orqanı nə icra hakimiyyətindən, nə də tərəflərdən asılı olmamalıdır. *Kempbell və Fell Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 28 iyun 1984-cü il tarixli qərarında, *Findli Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 25 fevral 1997-ci il tarixli qərarında və sair qərarlarda Avropa Məhkəməsi tərəfindən qeyd edilmişdir ki, məhkəmə qeyri-məhkəmə orqanları tərəfindən dəyişdirilməsinə yol verilməyən məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır, hərbi məhkəmələr və digər hərbi intizam orqanları bu tələbə cavab vermədikdə Konvensiyanın 6-cı maddəsi pozulmuş olur. İcra hakimiyyəti orqanları məhkəmə orqanlarının üzvləri üçün onların vəzifələrinin icrası barədə ümumi direktivlər qəbul edə bilərlər, lakin bu direktivlər işləri necə həll etmək barədə təlimatlar kimi qəbul edilməməlidir (5; 6).

Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələrinin cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsində iştirak edən hakimlərinin müstəqilliyi AR CPM-in 25-ci maddəsi ilə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasında hakimlərin (hərbi məhkəmələrin) müstəqilliyi aşağıdakıları əhatə edir:

1) konkret işə baxarkən məhkəmənin fəaliyyətinə istənilən kənar müdaxilənin yolverilməzliyi;

2) hakimlərin təşkilati-hüquqi, maddi, xidməti cəhətdən heç kimdən asılı olmaması;

3) cinayət mühakimə icraatını həyata keçirərkən hakimlərin ibtidai araşdırmanın gəldiyi nəticələrlə bağlı olmaması;

4) hakimlərin yalnız məhkəmə iclasında araşdırdıqları sübutlardan və dəlillərdən çıxış edərək qərar qəbul etməsi;

5) hakimlərin baxdıqları cinayət işlərinin və cinayət təqibi ilə bağlı digər materialların mahiyyəti üzrə izahat tələb edilməsinin yolverilməzliyi;

6) hakimlərin yalnız qanunların tələblərini rəhbər tutaraq məhkəmə iclasında araşdırdıqları materiallar əsasında yaranmış öz daxili inamı və hüquq düşüncəsi ilə qərar qəbul etməsi.

Hakimlərin müstəqilliyi onların səlahiyyətləri dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı, vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının məhdudlaşdırılması, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi, məhkəmə icraatında hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi, hakimlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və bunun üçün onlara maddi və sosial təminatlar verilir.

Məhkəmə və hakimlərin təkcə qanuna əsasən müstəqil olmaları onların müstəqilliklə bağlı problemini həll etmir. Bunun üçün hakimlərin özlərinin daxili müstəqilliyi də mühüm rol oynayır. Hakimin müstəqilliyi onun şəxsi imtiyazı deyil, ilk növbədə onun tutduğu vəzifə ilə əlaqədar subyektiv hüquqdur. Bu müstəqillik hər bir hakimin şüurunu elə formalaşdırmalıdır ki, o, müstəqilliyi və qərəzsizliyi həm kənar, xarici təsirlərdən, həm də özü-özündən qoruya bilsin (3).

Avropa Məhkəməsinin *Preysak Belçikaya qarşı* iş üzrə 1 oktyabr 1982-ci il tarixli qərarında qeyd edildiyi kimi, hakimin qərəzsizliyi cinayət prosesində bir prezumpsiya kimi qəbul edilir və əksi sübut edilməyə qədər vəzifəyə qanuna uyğun olaraq təyin edilmiş hakimin subyektiv qərəzsizliyi şübhə doğurmur (8). *Remli Fransaya qarşı* iş üzrə 30 mart 1996-cı il tarixli qərarında xüsusi olaraq, göstərilir ki, əgər təqsirləndirilən şəxs qərəzsizlik məsələsini qaldırsa və onun şübhələri açıq-aşkar əsassız olmazsa, qaldırılan məsələ araşdırılmalıdır (9).

Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmə hakimlərinin qərəzsizliyi, bir qayda olaraq, “hakimə etiraz” institutu vasitəsilə təmin edilir. AR CPM-də hakimə etiraz məsələsi 109-cu maddə ilə tənzim edilir. Həmin maddədə təsbit edilmiş hallardan biri olduqda, hakim özü-özünə etiraz etməlidir.

Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə, dövlətdaxili qanunvericilikdə məhkəmə araşdırmasının qərəzsizliyini təmin edən prosedurların mövcudluğu böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhkəmə araşdırmasının qərəzliliyinə proses iştirakçılarının etiraz etməsinə imkan verən mexanizmlərin mövcudluğunun zəruriliyi barədə müddəa Avropa Konvensiyasında birbaşa nəzərdə tutulmasa da, həmin mexanizmlər olmadıqda, 6-cı maddənin pozulması ehtimalı böyük olur.

Qeyd edilənlərdən başqa, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi məhkəmə baxışının, bir qayda olaraq, açıq həyata keçirilməli olmasını təsbit edir. Avropa Məhkəməsi *Axsen Almaniyaya qarşı* iş üzrə 8 dekabr 1983-cü il tarixli

qərarında qeyd edir ki, məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən araşdırmanın Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilən açıq xarakteri tərəfləri ədalət mühakiməsinin məxfi, nəzarətsiz qaydada həyata keçirilməyindən qoruyur (4). Aşkarlıq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə şəffaf xarakter verməklə 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məqsədinə, yəni ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin edilməsinə nail olmağa kömək edir. Məhkəmə baxışının aşkarlığının təmin edilməsi Konvensiyanın mənasına görə, demokratik cəmiyyətin əsas prinsiplərindəndir. Lakin bu prinsipdən istisnalar da mümkündür və İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin formalaşmış presedent hüququnda məhkəmə araşdırmasının qapalı həyata keçirilməsinin yolverilən hesab edildiyi halları da görmək mümkündür. Məsələn, özünün *Alber və LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 10 fevral 1983-cü il tarixli qərarında və bir sıra digər qərarlarında Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, müəyyən araşdırmaların açıq keçirilməsi zamanı ictimai asayiş və təhlükəsizlik məsələlərinə aid dəlillərlə hesablaşmamaq olmaz. Əks halda dövlət orqanları üçün həddən artıq böyük çətinliklər yarana bilər. Bəzən dövlətdaxili qanunvericiliyin açıq məhkəmə baxışını qadağan edən qaydaları Konvensiyanın 6-cı maddəsinin "məhkəmə baxışının aşkarlığı" qaydası kontekstindən yolverilən hesab edilə bilər (6; 7).

Göründüyü kimi, Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 6-cı maddəsinin təfsir edərkən "açıq məhkəmə araşdırması" hüququndan istisnalara yol verir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin ruhuna görə, həmin istisnalar əlaqə, ictimai qayda, milli təhlükəsizlik maraqları, yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları, tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi, məhkəmənin mülahizəsinə görə ədalət mühakiməsinin maraqları kimi meyarlara görə qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının vahid məhkəmə sisteminin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərən hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual xarakterli fəaliyyəti baxımından açıq məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsi, bir prinsip olaraq, AR CPM-in 27-ci maddəsindən irəli gəlir. AR CPM-in 27.1-ci maddəsinə görə, CPM-də nəzərdə tutulmuş dövlət, peşə və kommərsiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması halları istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsi bütün məhkəmələrdə açıq aparılır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasında dövlətdaxili qanunvericilik məhkəmə iclasının açıq aparılmalı olması qaydası ilə yanaşı, bu qaydadan dövlət, peşə və kommərsiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması məqsədilə istisnalar da təsbit etmişdir ki, bunu da Konvensiyanın 6-cı maddəsinə tam uyğun hesab etmək olar. Hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyətinin realizə edilməsi zamanı qanunla qorunan sirlərin bütün növlərinin mühafizə edilməsinə zərurət yarana biləcəyi ehtimalını istisna etmədən, qeyd etmək istərdik ki, hərbi məhkəmələr hərbi qulluqçular barəsində və adətən, hərbi qulluqla sıx bağlı olan cinayətlər haqqında işlərə baxdıqları

üçün onların fəaliyyətində hərbi sirin mühafizə edilməsi məsələsi daha aktualdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətdaxili qanunvericiliyin müddəalarına əsasən, "hərbi sirr" "dövlət siri" hesab edilir. Bu mənada, hərbi sirin dövlət sirinə aid olması, dövlət sirinə qorunmasının isə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş "milli təhlükəsizlik maraqları"nın təmin edilməsi anlayışı ilə əhatə edilməsi şübhə yaratmır (11, 28-36).

Azərbaycan Respublikasının "Dövlət siri haqqında" 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Qanununa əsasən, dövlət siri – dövlətin hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub, dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlardır. Həmin qanuna əsasən, hərbi sahədə aşağıdakı məlumatlar dövlət siri təşkil edir:

1) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, başqa silahlı birləşmələrinin, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər qoşunlarının strateji, operativ və səfərbərlik üzrə yerləşdirilməsinə dair əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi üzrə strateji və əməliyyat planlarının, döyüşü idarəetməyə dair sənədlərin məzmunu, onların döyüş və səfərbərlik hazırlığı, səfərbərlik ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi haqqında;

2) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələrinin quruculuq planları, silahların və hərbi texnikanın inkişafının istiqamətləri, silah və hərbi texnika nümunələrinin yaradılması və modernləşdirilməsi üzrə məqsədli proqramların, elmi-tədqiqat və təcürbi-konstruktor işlərinin məzmunu və yerinə yetirilməsinin nəticələri haqqında;

3) silah və hərbi texnika nümunələrinin taktiki-texniki xarakteristikaları və döyüşdə tətbiqi imkanları, hərbi təyinatlı yeni növ maddələrin xüsusiyyətləri, resepturaları və ya texnologiyaları haqqında;

4) milli təhlükəsizlik və müdafiə mülahizələrinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin dislokasiyası, təyinatı, hazırlıq və müdafiə olunma dərəcəsi, tikintisi və istismarı, habelə bu obyektlər üçün torpaq, yer təkisi və akvatoriya ayrılması haqqında;

5) qoşunların dislokasiyası, həqiqi adları, təşkilati strukturu, şəxsi həyatının sayı və onların döyüş təminatı haqqında, həmçinin hərbi-siyasi və ya əməliyyat şəraiti haqqında;

6) Azərbaycan Respublikası ərazisinin müdafiə və mühüm iqtisadi əhəmiyyətli geodeziya məntəqələrinin və coğrafi obyektlərinin koordinatları haqqında.

Deməli, belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, qanunla hərbi sirrə aid edilmiş məlumatlardan hər hansı birinin qorunması zərurəti ilə əlaqədar olaraq, hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyəti zamanı məhkəmə icraatının qapalı həyata keçirilməsi həm Avropa Konvensiyanın 6-cı maddəsi, həm də qüvvədə olan dövlətdaxili qanunvericilik baxımından yolveriləndir və açıq məhkəmə araşdırması hüququnun pozuntusu hesab edilməməlidir. Bununla

belə, bütün hallarda cinayət mühakimə icraatı zamanı qəbul edilmiş məhkəmə qərarı açıq elan olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslük. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 412 s.
2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslük. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
3. İbayev V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri, maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 769 s.
4. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Axsen Almaniyaya qarşı* iş üzrə 8 dekabr 1983-cü il tarixli qərarı.
5. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Findli Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 25 fevral 1997-ci il tarixli qərarı.
6. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Kempbell və Fell Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 28 iyun 1984-cü il tarixli qərarı.
7. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarı.
8. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Preysak Belçikaya qarşı* iş üzrə 1 oktyabr 1982-ci il tarixli qərarı.
9. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Remli Fransaya qarşı* iş üzrə 30 mart 1996-cı il tarixli qərarı.
10. Кузнецова О.Д. Роль суда в состязательном процессе и проблемы практической реализации функции разрешения дела // Российский судья, 2004, № 8, с. 17-21.
11. Пчелинцев С.В. Об основаниях в интересах национальной безопасности (по материалам Европейского Суда по правам человека) // Права человека. Практика Европейского Суда по правам человека, 2007, № 4 (13), с. 28-36.
12. Хитрова О.В. Соответствуют ли полномочия суда функции разрешения уголовного дела / Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 60-летию Победы в Великой Отечественной войне «Деятельность правоохранительных органов и государственной противопожарной службы в современных условиях: проблемы и перспективы развития». Иркутск, 21-22 апреля 2005 г., с. 183-186.

ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ВОЕННЫХ ОРГАНОВ ЮСТИЦИИ

Дж.Г.АЗИЗОВ

РЕЗЮМЕ

Согласно действующему законодательству Азербайджанской Республики, военные суды действуют в качестве судов первой инстанции, а также рассматривают материалы по осуществлению функций судебного контроля. Каждому военному суду под судны дела и иные материалы, связанные только с преступлениями, совершенными в юрисдикции суда. Данная статья посвящена анализу процессуально-правового статуса военных судов в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: уголовный процесс, военные суды, модели, функции, юрисдикция, процессуальный статус, анализ.

PROCEDURAL LEGAL STATUS OF MILITARY JUDICIAL AUTHORITIES

J.H.AZIZOV

SUMMARY

According to the current legislation of the Republic of Azerbaijan, military courts act as courts of the first instance and consider materials on the implementation of functions of judicial control and other materials. Each military court embodies affairs and other materials connected only with the crimes committed in its jurisdiction. This article is devoted to the analysis of the procedural legal status of military courts in the Republic of Azerbaijan.

Key words: criminal trial, military courts, models, functions, jurisdiction, procedural status, analysis.